

The General situation of ilm al-kalām in the Ottoman educational system up to the 16th century
Kuruluşundan XVI. Yüzyılakadar Osmanlı eğitim sisteminde kelim ilminin genel durumu

Recep Onal* Faculty of Theology Of Balıkesir University, Department of Islamic Theology and History of Islamic Sects, Balıkesir, Turkey

Suggested Citation:

Onal, R. (2018). The General situation of ilm al-kalām in the Ottoman educational system up to the 16th century. *International Journal of Innovative Research in Education*. 6(2), 12-20. <https://doi.org/10.18844/ijire.v6i2.4493>

Gönderim 10 Temmuz, 2019; Düzeltme 18 Ekim, 2019; Kabul edilen 9 Aralık, 2019.

Seçim ve hakem süreci sorumlusu Assoc. Prof. Dr. Zehra Ozcinar Teacher Training Academy.

©2019 SciencePark Research, Organization & Counseling. All rights reserved.

Abstract

In this paper, the formation of the Caliphate, which emerged as a scientific discipline by Mu'tazila in Hijri 2nd Century, the general situation and basic features of the Ottoman education system up to the 16th century and the works of Kalām taught in madrasas are examined. This study is a descriptive and comparative study. This research will use the classical sources of the history of Islam, the history of sects in Islam and kalam. In spite of some unfavorable reactions which have been exhibited against Ilm al-Kalām since the earliest period of the Ottoman period, Ilm al-Kalām has been able to enter the curriculum of the Ottoman madrasas and become a knowledge discipline favored by the Ottoman sultans and their 'ulamās. The most important contributor to this was the Ottoman sultans, who showed great interest in science, valued the freedom of thought and belief, and provided free thinking and working environment in the Kalām and philosophical areas. In this respect, the Ottoman lands became a science and culture center and a great deal of scholars have been trained in scientific and religious areas up to the 16th century, and in these areas, they produced lots of precious works. Among these works, there are not only independent studies on akaid and Kalām but also works belonging to other disciplines which study the fields of faith, worship and morality together. Ilm al-Kalām came to the fore in the Ottoman education system with the help of these scholars who interested in Ilm al-Kalām. Through the middle of the 16th century, the importance given to the education of Kalām was decreased due to a number of reasons and Kalām was replaced by fiqh. The Anti-Kalām thought reached such a point that many books on Kalām theology had been removed from the madrasah course curriculum and some scholars gave fatwas that say that learning Kalām was forbidden. The findings state that the science of Kalam was considered important until 16th century after which it has lost its importance in the educational system. This caused the loss of the culture of criticism and the philosophical thought has been ignored.

Key Words: Ottoman, Kalām, Philosophy, Ahl al-Sunna, Madrasah

* İletişim Kurulacak Yazar: Recep ÖNAL* Kelam Anabilim dalı, İlahiyat Fakültesi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, Türkiye, onal1975@gmail.com

Özet

Bu tebliğde Osmanlı'nın kuruluşundan XVI. yüzyıla kadar Kelâm ilminin Osmanlı eğitim sistemindeki genel durumu ile medreselerde okutulan kelimeler incelenmektedir. Kuruluşundan 16. yüzyıla kadar Osmanlı eğitimi sisteminde kelâm ilmi aklı ilimlere büyük ilgi gösteren, fikir ve inanç özgürlüğüne değer veren ve ulemaya özgür düşünme ve çalışma ortamı sağlayan Osmanlı sultanları sayesinde rağbet gören bir ilim dalı haline gelmiştir. Osmanlı uleması da bu ilme gereken önemi vermiş, bu alanda birçok eser kaleme almıştır. Özellikle Fatih döneminde "Tehâfüt" tartışma geleneği tekrar başlatılmış, bu nitelikte telif edilen eserlerde kelâmî ve felsefî konular detaylı olarak incelenmiştir. 16. yüzyılın ortalarında ise birtakım sebeplerden dolayı kelâm kelama verilen önem azalmış, kelâm dersleri medrese müfredatından çıkartılmış, bu ilmin yerini fıkıh ilmi almıştır. Kelama karşı sergilenen bu olumsuz tutum felsefe ve tasavvufa karşı da sergilenmiştir. Bu durum, İslam düşüncesindeki özgür, eleştirel ve yaratıcı düşüncenin gerilemesine, bu da Osmanlı ilmî ve kültürel hayatında bir donukluğun ve gerilemenin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu çerçevede çalışmanın amacı, kuruluşundan XVI. yüzyıla kadar Osmanlı eğitim sisteminde kelâm ilminin genel durumu ve yeri tespit edilmeye çalışılacaktır. Araştırma metodu olarak betimleyici (deskriptif) ve mukayeseli bir yöntem takip edilerek objektif bir tutum sergilecektir. Araştırmamızda İslam tarihi, Osmanlı tarihi, İslam mezhepleri tarihi ile kelâm tarihine dair klasik kaynaklardan istifade edilecektir.

Anahtar Kavramlar: Osmanlı, Kelâm, Felsefe, Ehl-i Sünnet, Medrese

1. Giriş

Kuruluşundan son dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde hâkim olan itikadî mezhep hiç şüphesiz Ehl-i Sünnet olmuştur. Bu durum Osmanlı eğitim sistemindeki kelâm ilminin durumunu etkilemiş, bilhassa medrese programında kelâm eğitimin ön plana çıkmasının yanı sıra okutulacak akaid ve kelâm eserlerinin belirlenmesinde de önemli rol oynamıştır. Sünnî anlayışın devlet tarafından resmî ideoloji olarak benimsenmesinin siyasî, sosyal ve kültürel birçok sebebi olmakla birlikte, bunlar arasında en önemlilerinden biri, Abbâsî Devleti'nden (750-1258) Osmanlı'ya kadar Türk devletlerinin Sünnî İslam'ı resmî ideolojisi olarak benimsemeleri ve bunun dışındaki dinî ve mezhebî akımlara karşı bu akideyi savunmayı görev telakki etmeleridir. Bu durum XI. yüzyılın ortalarından itibaren önemli bir kısmı Türklerin siyasî hâkimiyetinde yaşamaya başlayan Orta Doğu İslam dünyasında Sünnî doktrinin resmî devlet ideolojisi olarak güçlü bir siyasî destek kazanmasını sağlamıştır (Ocak, 1990, s. 191). Öte yandan Sünnî geleneğin her zaman iktidardan yana bir tavır sergilemesi de bu düşüncenin benimsenmesinde önemli rol oynamıştır. Çünkü Sünnî geleneğin iktidardan yana bir anlayışı gelenekselleştirdiği ve Sünnî teorinin ana eksenini oluşturduğu bilinmektedir. Nitekim Sünnî âlimler, adaletsizlik ve zulüm karşısında sadece kalple buğzedilmesi ya da güç yetirilmesi durumunda kötülüğün dil ile engellenmesini kabul etmişler, toplumda fitne ve fesadın yayılmasına neden olabileceği gerekçesiyle el ile ya da kılıç veya silahla yönetime karşı isyan etmeyi uygun görmemişlerdir (Birgivi, 2011, s. 87).

Osmanlı'da Sünnî düşüncenin benimsenmesinde rol oynayan bir diğer etken de Osmanlı topraklarında eğitim gören talebelerin eğitimlerini tamamlamak için Sünnî düşüncenin hâkim olduğu bölgelere gitmeleri veya buradaki bazı âlimlerin Osmanlı topraklarına göç etmeleri şeklinde gerçekleşen ilmî seyahatlerdir. Bu seyahatler daha çok Osmanlı medreselerinde eğitim gören talebelerin Suriye, Mısır, Irak veya Mâverâünnehir ve Horasan gibi İslam dünyasının önde gelen ilim merkezlerine gitmeleri ve buralarda tahsillerini tamamladıktan sonra yetişmiş birer din âlimi olarak geri dönmeleri şeklinde gerçekleşmiştir (Uzunçarşılı, 1988a, s. 227; Yazıcıoğlu, 1980a, s. 281; İpşirli, 1999, s. 73).

Osmanlı'nın kuruluştan itibaren gerçekleşen bu ilmî seyahatler, bu dönemle sınırlı kalmamış, XIV-XVI. yüzyıllar arasında da devam etmiştir. Nitekim bu yüzyıllar arasında Anadolu'dan diğer İslam ülkelerine yapılan ilmî seyahatlere dair yapılan bir araştırmada yüz on beş ülke tespit edilmiştir. Bu araştırmada verilen istatistikî dağılımlara bakıldığında % 44'lük oran ile İran ilk sırada, % 24'lük oranla Mısır ikinci sırada yer almaktadır. Bunları sırasıyla % 15'lik oranla Anadolu'nun muhtelif yerleri, % 9 ile Mâverâünnehir, % 8 ile Suriye ve % 2 ile Irak takip etmektedir. Bu verilerde isimleri öne çıkan memleketlerin, Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerin müelliflerinin memleketleri ile de hemen hemen aynı oldukları görülmektedir. Nitekim aynı yüzyılda Osmanlı medreselerinde muhtelif konularda okutulan otuz üç ders kitabının müellifleri inceleyen başka bir istatistikî araştırmaya göre de yine % 39.3'lük oranla İran ilk sırada, % 30.3 ile Mısır ikinci sırada gelmektedir. Bunları her biri % 6,0'luk oranla Mâverâünnehir, Irak, Harezmi ve

Fergana; % 3.03'lük oranla Anadolu ve Horasan takip etmektedir (Lekesiz, 1991, s. 21-23; Lekesiz, 1999, s. 83; İbşirli, 1999, s. 73).

Osmanlı topraklarından gerek kuruluş gerekse sonraki yıllarda dış ülkelere yapılan bu seyahatlerin dışında XV. yüzyıldan itibaren yeni kurulan büyük medreseler sayesinde İslam dünyasının önemli ilim ve kültür merkezleri haline gelen İstanbul, Edirne ve Bursa gibi Osmanlı şehirlerine de farklı İslam memleketlerinden birçok ünlü âlim ve talebe de göç etmiştir. Bu göçler sayesinde Osmanlının ilmî hayatında önemli gelişmeler ve yükselmeler olmuştur (Uzunçarşılı, 1988b, 1, s. 459; Şeşen, 2002, s. 331). Bilindiği üzere özellikle II. Murat döneminde Edirne ve Bursa gibi önemli şehirlerde büyük medreseler kurulmuştu. Bunlar sayesinde ilmî hayat oldukça canlı ve bereketli bir konuma gelmişti. Hatta ilmî ve fikrî faaliyetlerin hızla yürütüldüğü İstanbul, Edirne ve Bursa gibi şehirlerin İslâm kültür ve medeniyetinin merkezi haline gelmesi, tefsir, fıkıh, hadis, tasavvuf, kelâm, felsefe, dil ve edebiyat gibi çeşitli ilimlerde mütehasıs pek çok âlimin Osmanlı Devleti'ne gelmesinde önemli rol oynamıştı. Dışarıdan gelen bu âlimler, Osmanlı ilim ve fikir hayatının gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır. Dış ülkelerden Osmanlıya gelenler arasında Şeyh Muhammed Cezerî ile Şeyh Ahmed-i Cezerî, İbn Arabşah, Fahreddin-i Acemî, Haydar-ı Herevî, Alâeddin et-Tusî, Seyyid Ali Acemî, Ali Kuşçu, Musannifek Alâeddin, Tebrizli Kemaleddin, Hekimşah-î Kazvinî, Şirvanlı Şükrullah, Hekim Lârî, Şirazlı Muzafferüddin Ali bunlar arasında sayılabilir. Hiç şüphesiz mezkûr âlimlerin Osmanlıya göç etmelerinde Osmanlı sultanlarının, onları kendi ülkelerine davet etmeleri ve onlara saygı duymaları da önemli rol oynamıştır (Uzunçarşılı, 1988b, 1, s. 459; İbşirli, 1999, s. 73; Lekesiz, 1999, s. 81, 83).

Kaynaklarda Osman Gazi döneminden II. Murad döneminin sonuna kadar Osmanlı ülkesinden Şam'a ve Mısır'a 18, İran'a ise 6 âlimin yüksek tahsil görmek için gittiği; buna mukabil Mısır ve Şam'dan 7, İran ve Mâverâünnehir'den ise 18 âlimin Osmanlı ülkesine geldiği bilgisine yer verilmektedir (Şeşen, 2002, 331). Bu bölgelere giden veya oralardan gelen hocalardan öğrenim gören Osmanlı âlimleri arasında ise Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350), Muhsin-i Kayserî (ö. 761/1360), Alâeddin Ali Esved (ö. 800/1397), Şeyh Bedreddin Mahmud (ö. 823/1420), Molla Fenârî (ö. 834/1431), Kadızâde-i Rûmî (ö. 844/1440), Alâeddin Semerkandî (ö. 860/1456), Hızır Bey (ö. 863/1459), Fahreddin-i Acemî (ö. 865/1460), Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Alâeddin et-Tûsî (ö. 887/1482), Molla Gürânî (ö. 893/1488), Muslihuddin Mustafa (ö. 896/1491), Molla Lutfi (ö. 900/1495) ve Alâeddin Fenârî (ö. 903/1497) gibi isimler sayılabilir (Uzunçarşılı, 1988a, 227-232; Çelebi, 1998, 104). Bunlar arasında Davûd-i Kayserî, Molla Fenârî ve Şeyh Bedreddin Mahmud tahsilini Kahire'de; Muhsin-i Kayserî Şam'da; Alâeddin Ali Esved İran'da; Kadızâde-i Rûmî, Alâeddin Fenârî ise Semerkand ve Buhara'da tamamlamışlardır (Uzunçarşılı, 1988b, 1, s. 459).

İlmî seyahatlerin yapıldığı söz konusu bölgelere bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin ilim ve fikir hayatının iki farklı kaynaktan beslendiği dikkatimiz çekmektedir. Bunlardan birincisi, Mâtürîdî anlayışın hâkim olduğu ve Türk nüfusunun yoğun olduğu Mâverâünnehir ve Horasan; diğeri ise Eş'arî anlayışın hâkim olduğu Irak, Suriye, Mısır ve Hicaz bölgeleridir (Şeşen, 2002, s. 331; Unan, 2003, s. 15; Lekesiz, 1999, s. 82-83). Zikredilen bölgelerdeki medreselerde verilen eğitimin muhtevasına bakıldığında ise Mâverâünnehir, İran ve Horasan'da yer alan medreselerde tıp, riyâziye, hesap, hendese, astronomi, felsefe, mantık ve kelam vb. aklî ilimler; Hicaz, Mısır, Irak ve Suriye'deki medreselerde ise daha çok tefsir, hadis, fıkıh, tarih, edebiyat ve kavâid vb. naklî (dinî ve hukukî) ilimler daha ileri düzeyde okutulmaktaydı (Uzunçarşılı, 1988a, s. 227; Yazıcıoğlu, 1980b, s. 281). Bu bakımdan Osmanlı ulemasının dinî düşüncede yoğun olarak üzerinde durduğu bilim dalından olan naklî ilimlerde daha çok Eş'arî düşüncenin hâkim olduğu medreselerde yetişmiş ulemalardan; aklî ilimler de ise Mâtürîdî düşüncenin hâkim bulun-duğu medreselerdeki ulemalardan istifade ettiklerini söyleyebiliriz. Buna göre Osmanlı ilim ve fikir dünyasının bu bölgelerde eğitim veren medreselerde hâkim konumda olan Mâtürîdî ve Eş'arî geleneği tarafından şekillendiğini, dolayısıyla Osmanlı din anlayışı ve düşünce hayatının Sünnî gelenek tarafından temsil edildiği söylenebilir. Bununla birlikte Türkler inanç konularında Mâtürîdî akidesine bağlı kalmışlardır. Nitekim Osmanlı döneminde Osmanlı uleması tarafından akaid alanında kaleme alınan pek çok el kitabında bu durum şu şekilde formüle edilmiştir: "İtikatta mezhep sorulduğunda Mâtürîdî, amelde ise İmam-ı Azam Ebû Hanîfe demek gerekir." Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat adı ile ifade edilen bu söylem Osmanlı'dan sonra Cumhuriyet döneminde de devam ettirilmiştir (Birgivi, 1964, s. 28-29). Bu gerçeğe rağmen Eş'arîlik, Osmanlı medreselerinde hâkim konuma gelmiş, Mâtürîdîlik ise halkın ve devletin itikattaki mezhebi olmasına rağmen ikinci planda kalmıştır. Eş'arîliğin ön plana çıkmasında ise bu geleneğine bağlı olan ve İslam

kelamının kapılarını felsefe ve mantığa açarak yeni bir dönemi başlatan Gazzâlî (ö. 505/1111) ve aynı yolun takipçisi Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) gibi büyük âlimlerin önemli rolü olmuştur. Özellikle Râzî, kelamı iyice aklileştirerek Eş'arî kelamına yeni üslup ve terminoloji getirmiş, böylece Eş'arîliğin aslında "Hanefî-Mâtürîdî" olan devlet ve halk arasında yaygınlaşmasına ve Mâtürîdîliğin ise geri planda kalmasına neden olmuştur (Yazıcıoğlu, 2002, s. 112; Karagöz, 2002, s. 143).

Yukarıda ifade ettiğimiz genel çerçeveye esas alınarak hazırladığımız bu çalışmamızda Osmanlı eğitim sisteminde kelam ilminin genel durumu ve yerini tespit etmeyi amaçladık. Araştırma metodu olarak da betimleyici (deskriptif) ve mukayeseli bir yöntem takip ederek objektif bir tutum sergilemeye gayret ettik. Araştırmamızda İslam tarihi, Osmanlı tarihi, İslam mezhepleri tarihi ile kelam tarihine dair klasik kaynaklardan olabildiğince istifade etmeye çalıştık.

2. XVI. Yüzyıla Kadar Osmanlı İlim Hayatında Kelam Okulları

Osmanlı kültür ve medeniyetinin en parlak dönemini yaşadığı 15.-16. yüzyıllar, Osmanlı Devleti'nin diğer alanlarda olduğu gibi felsefe ve bilimde de zirvede olduğu bir döneme şahit olmuş; özellikle İslâm düşüncesi felsefe, kelâm ve tasavvuf ilimlerinin bir sentez haline dönüşen görünümüyle kesintiye uğramaksızın devam etmiştir. Bu süreçte gerek bağımsız eserlerle gerekse şerh ve haşiyelerle önemli çalışmalar yapılmıştır (Pattabanoğlu, 2015, 109). Özellikle 16. yüzyıl, ilim ve fikir hayatında bir takım ekollerin etkisini gösterdiği ve düşünce okullarının ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Bu dönemlerde Osmanlı ilim hayatında etkili olan Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Celâlüddîn ed-Devvânî (ö. 908/1502) ve Birgivî (ö. 981/1573)'ye ait üç kelam okulunun varlığı dikkatimizi çekmektedir. Bu ekoller arasında Eş'arîliğin en önemli temsilcisi olan Râzî kelam okulu 16. yüzyılda ortaya çıkan Devvânî ve Birgivî okullarına nisbetle daha etkili olmuş, yüzyıllarca Osmanlı medreselerinde tesirini göstermiştir. Öyle ki Osmanlı merkezî yönetimi, kuruluşundan itibaren dinî bürokrasisini tesis ederken sürekli Râzî okulunu tercih etmiştir. Ayrıca devletin siyasî ve idarî hayatında önemli vazife gören ulema da en çok bu okulun tesiri altında kalmıştır (Uzunçarşılı, 1988b, 1, s. 458; Ocak, 2002, s. 21; Lekesiz, 1989, s. 85).

Râzî ekolünün 14. yüzyıldaki ilk temsilcisi, Osmanlı medreselerinde Molla Fenarî lakaplı Şemseddin Mehmed (ö. 751/1350)dir. Kendisinden sonra bu ekol, 16. yüzyılda Molla Yegân (ö. 865/1461), Sinan Paşa (ö. 891/1486), Bursalı Hocazâde Muslihuddin (ö. 893/1488), ilk İstanbul kadısı olan Hızır Bey (ö. 863/1459), Hayalî Şemseddin Ahmed (ö. 875/1470) ve Molla Lutfi (ö. 900/1495) gibi âlimler tarafından da devam ettirilmiştir. 16. yüzyıldaki en güçlü ve meşhur temsilcileri ise İbn Kemal (ö. 940/1534) ve onun talebesi Ebüssüüd Efendi (ö. 982/1574)'dir. Osmanlı ilim hayatının köşe taşlarını oluşturan ve medreselerin en yüksek bölümlerinde müderrislik eden bu âlimlerin hepsi, Râzî okuluna mensup olmuşlar ve bu okulun imparatorluk içindeki ana temsilcileri hâline gelmişlerdir (Uzunçarşılı, 1988b, 1, s. 542; Lekesiz, 1999, s. 83; Unan, 2003, s. 16-17).

Râzî okulunun dışında Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö. 922/1516) ve Celâlüddîn Muhammed ed-Devvânî (ö. 908/1502) tarafından kurulan kelam okulu ise Râzî okulu kadar Osmanlı medreselerinde etkili olamamıştır (Uzunçarşılı, 1988b, 1, s. 543). Râzî ve Devvânî kelam okulundan farklı olarak dikkat çeken bir diğer okul ise Birgivî okuludur. Bu okul, Osmanlı tarihinde merkezî yönetimin çıkarları ve idarî zorunluluklar sebebiyle pragmatist bir anlayışla hareket eden Râzî okuluna mensup yönetici ve ulemanın resmî uygulamalarına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Okulun kurucusu Birgivî, hayatında bir kere resmî görev almış, daha sonra bu görevi bırakmış, ömrünün sonuna kadar da bir daha resmî görev almamıştır. Birgivî, Osmanlı ilim ve fikir hayatında Râzî kadar olmasa da Devvânî okuluna nisbeten oldukça etkili olmuştur. Nitekim Birgivî'nin dinî konularda temel görüşlerini açıklamak üzere Arapça olarak kaleme aldığı *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* eserinin defalarca Türkçe tercüme edilmesi, üzerinde şerh ve hâşiyeye türü birçok çalışmanın yapılması, 17. ve 18. yüzyıllarda Selefiyeci hareketlerin temel el kitabı olması, etki sahasının ne kadar geniş olduğunu göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir (Ocak, 2002, s. 21-22). Öte taraftan Birgivî'nin Osmanlı toplumu ve bilhassa yönetici ve ulema kesimi nezdinde de saygın bir yere sahip olduğu görülmektedir. Kendisine bu saygınlığı kandıran hiç şüphesiz yine *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* eseridir. Zira bu eseri, kendi döneminden itibaren Osmanlı ilim dünyasında da büyük bir beğeni görmüş ve eserin üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Öte yandan eser hakkında kaynaklarda "çok faydalı ve el üstünde tutulan bir kitap", "âlimler tarafından baş tacı edilmiş bir eser" şeklinde ifadelerin yer alması da bu görüşü destekler niteliktedir. Bunların yanı sıra Birgivî'nin bir diğer önemli eseri olan

Vasiyetnâme'nin de toplumun her kademesinde genel kabul görüp, ilmihal kitabı olarak okunması ve okutulması da Osmanlı toplumunda Birgivi'ye gösterilen itibarın yüksekliğini ortaya koymaktadır.

Bu açıklamalardan hareketle denilebilir ki kuruluşundan 16. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin ilmiye sınıfını Râzî okuna bağlı ulema temsil etmiş, Osmanlı eğitim sisteminin ve ilmî hayatının şekillenmesinde ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

3. XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinde Kelam Eğitiminin Genel Durumu

Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan itibaren açılan medreselerde kelâm ve felsefe ilmine önem verilmiş ve bu alanlarda telif edilen eserler okunmuş ve okutulmuştur. İlk dönemde Osmanlı medrese geleneği oluşurken, kelam alanında özellikle Eş'arî kelâmcılarının felsefî yönü ağır basan hacimli eserleri medrese müfredatına girmiştir. Örneğin Kâdî Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr'ı*, el-İcî'nin *el-Mevâkîf'ı*, Tûsî'nin *Tecridu'l-Kelâm'ı* ve Cürcânî'nin *Hâşiye-i Tecrid'i* ve *Şerhu'l-Mevâkîf'ı* medreselerde okutulmaya başlanmıştır (Demirci, 2013, s. 258). Osmanlı'nın ilk döneminde görülen bu durum, II. Murad, Fatih ve Kanûnî devirlerinde de devam etmiştir. Bilhassa felsefî ilimlere özel merakı olan Fatih döneminde (1451-1481) kelama özel ilgi gösterilmiş, padişahın fermanı ile medreselerde kelam kitapları okutulmaya başlanmış, kelam dersleri en ileri ihtisas medreselerinde (Sahn-ı Semân) tedris edilmiştir (Çelebi, 1998, s. 105). Bu yoğun ilginin oluşmasında Fatih'in şahsî niteliği ve ilgisi önemli rol oynamıştır. Kaynaklarda da onun bu özelliğine dikkat çekilmiş, daha gençlik yıllarında kelâmcılar arasındaki tartışmalara, eski Yunan filozoflarının eserlerine büyük bir ilgi duyduğu, hatta İslâm'dan başka dinlerin yanı sıra Ehl-i Sünnet dışı mezhep ve akımların inançlarını tartışmaktan zevk aldığı zikredilmiştir. Fatih'in kelam ve felsefeye olan bu ilgisi sebebiyle Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün tehâfütleriyle özdeşleşen "tehâfüt tartışmaları" geleneği bu dönemde tekrar başlatılmıştır (Ocak, 2002, s. 19). Öte yandan Fatih, 1453'te İstanbul'un fethinden sonra Sahn-ı Semân denilen İlahiyat, Hukuk ve Edebiyat fakültelerinin kurulması muhtelif yerlerden Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ve İdrîs-i Bitlisî (ö. 926/1520) gibi ünlü birçok ilim ve fikir adamının devlet merkezine gelmelerini de sağlamıştır. Bu durum özellikle İstanbul'u ilim merkezi haline getirmiştir. Fatih ve veziri Mahmud Paşa'nın ilim adamlarını himaye ve teşvik etmeleri, memlekette serbest düşünceye önem vermeleri ülke içinde kültürel bir canlılığın oluşmasını sağlamıştır (Uzunçarşılı, 1988b, 1, s. 459; Uzunçarşılı, 1988a, s. 576).

Fatih'in aklî ve felsefî ilimlere duyduğu bu özel ilginin, medresedeki müfredata da olumlu yönde yansdığı görülmektedir. Bu dönemde açılan "Sahn-ı Semân" medreselerinin müfredatında kelam, münazara ve mantığa fazla yer verilmesi ve bunlara dair telif edilen *Hâşiye-i Tecrid*, *Şerhu Telhîsî'l-Mutavvel*, *Tavâliu'l-Envâr*, *Şerhu'l-Mevâkîf*, *el-Keşşâf*, *Envarü't Tenzil*, *İsâgûcî*, *Hüsâm-ı Kâtî* ve *Şerh-i Metâlî* gibi eserlerin okutulması da bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca Fatih'in *Hâşiye-i Tecrid* ve *Mevâkîf*'in medreselerde okutulmasını emretmesi de kelam ilmine verilen değerde önemli rol oynamıştır (Uzunçarşılı, 1988a, 25-26; Yazıcıoğlu, 1980a, 273). Yine Fatih döneminde medrese tarihinde ilk defa kelâm kitaplarının okunması bir kanuna bağlanmış, eğitim hayatında en alt düzeyden ün üst düzeyi kapsayacak şekilde medreselerde yukarıda zikredilen eserler, en önemli medrese ders kitapları kabul edilmiştir (Demirci, 2013, s. 259).

15. yüzyılda Fatih ile kelam ve felsefe ilimlerine yönelik başlatılan bu yoğun ilgi, 16. yüzyılda İbn Kemal ve Muhyiddin Karabağî gibi bazı âlimler tarafından da devam ettirilmiştir (Ocak, 2002, s. 19; Şeşen, 2002, s. 337). Bunda o dönemlerde yaşanan Şîî-Sünnî arasında yaşanan siyasî ve dinî çatışmalar da önemli rol oynamıştır. Şöyle ki; 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında bütün hızıyla devam eden Şîî-Safevî propagandası, devletin Sünnî İslam anlayışı için bir tehdit oluşturmasının yanı sıra Şîî-Alevî topluluklar arasında isyanların çıkmasına ve toplum huzurunun bozulmasına neden olmuştu. Bu sebeple Sünnî İslam'ın yoğun bir şekilde tahribata maruz kalması, devleti bu sapkın akımlara karşı mücadele etmeye sevk etmişti. Sünnî düşüncüyü savunmaya yönelik devlet tarafından başlatılan bu mücadele, Osmanlı âlimlerini de koyu bir savunma psikolojisi içine sokmuştu. Nitekim dönemin Şeyhülislâmları İbn Kemal ve Ebüssüüd Efendi olmak üzere Osmanlı uleması Şîîliğe ve Ehl-i Sünnet dışı her türlü mezhebi ve tasavvufî eğilime karşı amansız bir mücadele başlatmıştır. Bu çerçevede devlet ricali ve ulema, bir taraftan sapkın eğilimleri bilimsel olarak çürütmek ve Sünnî İslam'ı güçlendirmek diğer taraftan da bu eğilimleri hukuk açısından mahkûm etmeyi temel hedef belirlemişlerdir. Devletin ve ulemanın bu hedefleri, kelam (teoloji) ve fıkıh (hukuk) ilimlerinin devlet ve toplum nazarında iki gözde bilimsel disiplin haline gelmesini sağlamıştır. Ayrıca devletin yönetim işlerinde, teşkilat ve kurumlarının düzenlenmesinde fıkıh ilminden; resmî din ideolojisinin

(Sünnî İslam'ın) üretilmesi ve geliştirilmesinde de kelim ilminden istifade edilmesi de bu iki ilmin (kelam ve fıkıhın) ön plana çıkmasında da önemli rol oynamıştır (Ocak, 2002, s. 19).

Öte yandan 16. yüzyılın ortalarından itibaren devlet ve ulemanın Şîf tehlikesi nedeniyle daha tedbirli olmaya başlaması, Sünnîlik algılayışında bir daralma ve içe kapanma gibi bir sürecin yaşanmasına da neden olmuştur. Bu daralma ve içe kapanma medreselerde okutulacak kelâm kitaplarının sınırlandırılmasına gidilmesi gibi alınan tedbirler kelam eğitimini olumsuz yönde etkilemiştir (Demirci, 2013, s. 260). Ayrıca kelam alanında yeni eserler telif etmekten ziyade önceden telif edilmiş belli eserler üzerinde şerh ve haşiye türü çalışmalara ağırlık verilmesi de özgün ve yeni fikirlerin üretilmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Başka bir ifadeyle medreselerde verilen kelam eğitiminin belli kitaplar ve onların şerhleri etrafında dönmüş olması, problemlere geniş bir açıdan bakışı engellemiştir. Bu şekildeki bir öğrenim, ne kelam ne de felsefe sahasına artı bir değer katabilmiştir (Yazıcıoğlu, 1980b, s. 289-290). Medreselerde hâkim olan bu anlayış hür, bağımsız ve araştırmacı bilim adamı yetiştirme yerine, daha çok statükoyu muhafazaya hizmet etmiştir. Bu olumsuz gelişmeler neticesinde kelam, zihinsel bir faaliyet olma yerine dil ve mantık egzersizleri yapılan bir uğraş haline gelmiştir. Kelam çağın problemlerine uzaklaştıkça teorik hale gelmiş ve teorikleştikçe de insanlar ondan uzaklaşıp günün problemleri ile ilgilenen fıkıh ilmine yönelmiş, müftü ve kadı olmanın yolunu aramışlardır (Çelebi, 1998, s. 111).

Öte yandan Hanefîliğin bir devlet doktrini olarak resmileştirilmesi de fıkıh ilminin daha çok ön plana çıkmasına ve dönemin din âlimlerinin çabalarını Hanefî fıkıhının gelişmesi doğrultusunda harcamalarına neden olmuştur. Ayrıca yeni toprak ve ülkelerin fetih yoluyla Osmanlı Devleti'ne katılması sonucu, kadı ve müftü gibi devlet görevlilerine duyulan ihtiyaçlar da kelam yerine fıkıh ilminin önem kazanmasını sağlamıştır (Yazıcıoğlu, 1999, s. 186; Yazıcıoğlu, 1980b, s. 288-289). Bu tür gelişmeler neticesinde felsefe ve kelam gibi akli ilimler, XVI. yüzyılın yarısından itibaren önemini kaybetmeye başlamış, yerini fikhî ilimlere bırakmıştır. Artık devlet ve toplumun nezdinde kelam ilmi değil fıkıh ilmi daha çok muteber duruma gelmiştir.

Dolayısıyla 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı eğitim sisteminde felsefe ve kelam gibi akli ilimler gözden düşmüş, kelam dersleri felsefeye dayandıkları ve felsefenin de diğer dinî ilimlerin öğrenimini olumsuz etkileyeceği gerekçesiyle tehlikeli görülmeye başlanmıştır. Kelam ilmi İslamî ilimler içinde önem sırasına göre, tefsir, hadis usulü, hadis, fıkıh usulü, fıkıh ve belagat derslerinden sonra gelir olmuştur. Bu durum fıkıhın kelama üstünlüğünü sağlamış, kelam'ın geri planda kalmasına neden olmuştur (Uzunçarşılı, 1988a, s. 243; Çelebi, 1998, s. 106). Bu ikinci planda yer alma, şüphesiz kelam ilmi için olumsuz yönde bir faktör olmuş ve kelam alanında büyük isimlerin çıkmasına engel teşkil etmiştir. Daha ileriki yüzyıllarda bu durum, hep kelam ve felsefenin aleyhine olmuştur (Yazıcıoğlu, 1980a, s. 282-283). Nitekim 16. yüzyılın sonlarında bazı mollalar, felsefe aleyhinde fetvalar vermişler, kelam ve felsefe gibi ilimlerin gözden düşmesine ve ihmal edilmesine neden olmuşlardır. 17. yüzyılda ise bir kısım ulema özellikle felsefeye karşı taassuba varacak nitelikte olumsuz bir tutum sergilemiştir. Öyle ki artık "Kim felsefe ile uğraşırsa zındıklaşır" sözü, çoğu ulema arasında adeta bir darb-ı mesele dönüşmüştür (Ocak, 2002, s. 19; Şeşen, 2002, s. 337).

4. Osmanlı Medreselerinde Okutulan Kelam Eserleri

Osmanlı eğitim sisteminin temeli, Sünnî İslam anlayışı üzerine inşa edildiği için medreselerde verilen kelam eğitiminde Ehl-i Sünnet geleneğinin temel eserleri ders kitabı olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin amelde Hanefî, itikatta Mâtürîdî olduğunu daha önce zikretmiştik. Bununla birlikte Eş'arîlik, Osmanlı medreselerde hâkim konuma gelmiş, Mâtürîdîlik ise devletin ve Anadolu'daki Müslüman halkın itikattaki mezhebi olmasına rağmen ikinci planda kalmıştır (Yazıcıoğlu, 1999, s. 186). Medrese müfredatında akaid ve kelam alanında okutulan ders kitaplarına bakıldığında kuruluşundan XVI. yüzyıla ve sonraki dönemlere kadar akâid alanında Mâtürîdî akaid risalelerinin, kelam alanında ise Eş'arî ağırlıklı eserlerin ders kitabı olarak tercih edildiği görülmektedir. Osmanlı medreselerine okutulan ve gerek devletin ideolojik yapısını ve gerekse toplumun inanç temellerini besleyen temel kaynaklar arasında dikkatimizi çeken eserler arasında şunlar sayılabilir:

Akâid alanında okutulan eserlerin başında Mâtürîdî akâidin'den Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *Metnü'l-Akâid* isimli eseri ile bunun Eş'arî kelâm ekolüne bağlı Teftazânî (ö. 792/1390) tarafından yapılmış şerhi olan *Şerhu'l-Akaid*'i okutulmuştur. Mâtürîdî akâidinin yanı sıra Eş'arî ve Tahâvî akâidi de

okutulmuştur. Bunlar arasında Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-Akâidetü't-Tahâviyye'si*, Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Akaidü'l-Adudiyye'si* ve bunun Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413), Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Alâuddîn Alî et-Tûsî (ö. 887/1482) ve Celâleddin ed-Devvânî (908/1502) tarafından yapılan şerhleri, Seyhzâde İbrâhim b. Mustafa'nın (ö. 1014/1605) *Nazmu'l-Ferâ'id fî Silki Mecma'i'l-Akâid* gibi eserler zikredilebilir. Osmanlı itikatta Matürîdî mezhebine bağlı olmasına rağmen Mâtürîdî'den ziyade Eş'arî kelâm kitapları okutulmuştur. İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Kitâbü't-Tevhîd'i*, *Tevilâlü'l-Kur'an'ı* ve onun takipçileri olan Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (508/1115) *Tabsiretü'l-Edille*, *et-Temhîd li-Kavâidi't-Tevhîd* ve *Bahrü'l-Kelâm'ı* ile Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *el-Umde* ve *el-İ'timâd fî'l-i'tikâd* gibi eserlerine medrese programlarında yer verilmemiştir. Bunların yerine Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkif* ve Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkif*, Teftazânî'nin *Şerhü'l-Makâsîd* ve Devvânî'nin *Risâletü İsbâti'l-Vâcibi'l-Kadîme'si* gibi Eş'arî geleneğine mensup âlimlerin eserleri medreselerde yıllarca okunmuş ve okutulmuştur. Hatta Şîa inancına mensup Nasîrüddîn-i et-Tûsî (ö. 672/1274)'nin *Tecrîdü'l-Kelâm (Tecrîdü'l-İ'tikâd)* eseri ve bunun üzerine yapılan şerh ve hâşiyeleri (*Eş-Şerhu'l-Cedîd 'ale't-Tecrîd, Hâşiyetü't-Tecrîd* vb.) ile Mu'tezilî âlimi Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin kelim ve felsefe ağırlıklı *el-Keşşâf* resmi müfredat içinde yıllarca yer almış ve okutulmuştur. (Detaylı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, 1988a, 19-44; Yazıcıoğlu, 1980b, s. 287-294; Lekesiz, 1989, s. 87 vd.; Unan, 2003, s. 14-34).

Felsefe ve mantık alanında ise Esîrüddîn el-Ebherî'nin (ö. 663/1265) *İsâgûcî (er-Risâletü'l-Esîriyye fî'l-Mantık)* ve *Hidâyetü'l-Hikme*, Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî'nin (ö. 675/1277), *eş-Şemsiyye, Hikmetü'l-Ayn*, Şemsüddîn Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin (ö. 702/1303) *er-Risâletü's-Semerkandiyye fî Âdâbî'l-Bahs*, Ebû Abdillâh Muhammed er-Râzî'nin (ö. 766/1365), *Tahrîrü'l-Kavâ'idü'l-Mantikiyye*, Hüsâmeddin Hasan el-Kâtî'nin (ö. 760/1359) *Şerhü'l-İsâgûcî* ve Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *el-Fev'idü'l-Fenâriyye* eserleri okutulmuştur. Öte yandan tefsir alanında Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan ve üzerinde çalışılan eserler arasında ise Eş'arî geleneğinden Fahreddîn er-Râzî'nin *et-Tefsîrü'l-Kebîr*'i ve Kadî el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'i ile Mu'tezilî'den Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* ön plana çıkmıştır. Bu son iki eser üzerinde Osmanlı âlimlerinin çoğu hâsiye, hâmis, ta'likât ve kelimât türü çalışmalar yapmıştır. Ancak, *Envârü't-Tenzîl*'e nisbetle *Kessâf* daha az ele alınmıştır. Bu alanda da Eş'arî geleneğinin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Zira Mâtürîdî geleneğinin temel kaynakları arasında yer alan İmam Mâtürîdî'nin *Tevilâlü'l-Kur'an'ı* ve Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Medârikü't-Tenzîl ve Hakaiku't-Te'vîl* gibi eserlere müfredatta yer verilmemiştir. Bu eserlere ilaveten fıkıh alanında daha çok Hanefî ulaması tarafından telif edilen Burhâneddin el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye'si*, Burhânü's-Şerîa Mahmûd el-Merginânî'nin (ö. 616/1219) *el-Vikâye'si*, Ebü'l-Hüseyn Ahmed el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar'ı* ve Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menârü'l-Envâr'ı*, Hanefî müçtehitlerince verilmiş olan fetvalardan oluşan fetva mecmualarından çok büyük ölçüde istifade edilmiştir. Ayrıca Şâfi-Eş'arî geleneğine bağlı Teftazânî'nin *et-Telvîh* eseri de bu alanda medreselerde okutulmuştur.

Ehl-i Sünnet'in temel kaynakları arasında sayılan daha çok Eş'arî âlimler tarafından telif edilen bu eserler, Osmanlı medreselerinde akaid, kelim, mantık, hikmet, felsefe, tefsir, fıkıh gibi derslerinin vazgeçilmezleri arasında yer almış, yıllarca okunmuş, okutulmuş ve üzerlerinde birçok çalışma yapılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Sünnî İslam anlayışının temellerinin bu eserler üzerine inşa edildiğini, ilmî ve kültürel hayatın şekillenmesinde önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte şunu da ifade etmemiz gerekir ki resmî din anlayışı Hanefî-Mâtürîdî olan Osmanlı'da dinî tercih bakımından söyleme eylem farklı olmuş, Hanefî-Mâtürîdî düşüncenin benimsendiği ifade edilmiş, fakat bu söylem hiçbir alanda etkin bir şekilde eyleme dönüşmemiştir (Yazıcıoğlu, 2002, s. 113). Nitekim Osmanlı medreselerinde akâid alanında Mâtürîdî, kelim alanında ise Eş'arî geleneğine ait kitaplar tercih edilmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak Osmanlı eğitim sisteminde bilhassa kelim alanında Eş'arîlik her zaman hâkim konumda olmuştur.

5.Sonuç

Osmanlı'nın ilk döneminden itibaren kelim karşıtı sergilenen birtakım olumsuz tepkilere rağmen Kelâm ilmi, Osmanlı medrese müfredatına girebilmiş, Osmanlı padişahları ve uleması tarafından rağbet gören bir ilim dalı haline gelebilmiştir. Bunda en önemli katkıyı ise aklî ilimlere büyük ilgi gösteren, fikir ve inanç özgürlüğüne değer veren, kelim ve felsefî alanlarda ulemaya özgür düşünme ve çalışma ortamı sağlayan Osmanlı sultanları sağlamıştır. Bu sayede ilim ve kültür merkezi haline gelen Osmanlı topraklarında kuruluşundan XVI. yüzyıla kadar aklî ve dinî ilimlerde mütehasıs birçok âlim yetişmiş, bu alanlarda

birbirinden kıymetli kitap ve risaleler telif etmişlerdir. Bu eserler arasında sadece akaid ve kelama dair müstakil çalışmalar olduğu gibi itikad, ibadet ve ahlak alanlarını da bir arada inceleyen eserler ile diğer disiplinlere ait olanlar da mevcuttur. Bu âlimlerin özellikle kelimine ilgi gösterip, bu ilimle meşgul olmaları bu ilmin Osmanlı eğitim sisteminde ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Osmanlı eğitim sisteminde dinî ve akîl ilimler hiç şüphesiz çok önemli bir yet tutmuştur. Dinî ilimler genel olarak tefsir, hadis, fıkıh, İslam hukuku; akîl ilimler ise kelim, mantık ve felsefe tarafından temsil edilmiştir. Bu ilimler, ağırlıklı olarak Osmanlı'nın resmî din olarak benimsediği Sünnî (Mâtürîdî ve Eş'arî) İslam anlayışı çerçevesinde verilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin resmîyette her ne kadar mezhebî tercihi Mâtürîdîlik olsa da Osmanlı ilim hayatında bilhassa medreselerde Mâtürîdîlik değil Eş'arîlik hâkim konuma gelmiştir. Nitekim Osmanlı medreselerinde akâid alanında Mâtürîdî, kelim alanında ise Eş'arî geleneğine ait kitaplar tercih edilmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak Osmanlı eğitim sisteminde bilhassa kelim alanında Eş'arîlik her zaman hâkim konumda olmuştur. Mâtürîdîliğin ikinci planda kalmasında ve Eş'arîliğin ön plana çıkmasında Eş'arî geleneğine bağlı olan ve İslam kelamının kapılarını felsefe ve mantığa açarak yeni bir dönemi başlatan Gazzâlî ve aynı yolun takipçisi Fahreddîn er-Râzî gibi büyük âlimlerin önemli rolü olmuştur. Bunun dışında medrese müfredatında Mu'tezile ve Şîa (Tûsî) gibi farklı mezheplere mensup Zemahşerî ve Nasîrüddîn et-Tûsî gibi âlimlerin eserlerine de yer verilip, görüşlerinden istifade edilmiştir.

Kuruluşundan 16. yüzyıla kadar Osmanlı eğitimi sisteminde kelim, felsefe ve tasavvuf ilimleri varlığını birlikte ahenk ve uyum içerisinde devam ettirmiştir. Osmanlı uleması da bu ilimlere gereken önemi vermiş, bu alanlarda birçok eser kaleme almışlardır. Özellikle Osmanlı'nın yüksel dönemi olarak nitelendirilen Fatih döneminde ise Gazzâlî ile başlayan Tehâfüt tartışma geleneği tekrar başlatılmış, bu nitelikte telif edilen eserlerde kelim ve felsefî konuları detaylı olarak incelenmiş ve dönemin birtakım dinî problemleri çözülmeye çalışılmıştır. Yine bu dönemde farklı kelim okulları varlığını devam ettirmiş, bilhassa Râzî kelim okulu ile Birgivî kelim okulu döneme damgasını vurmuştur. 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise birtakım sebeplerden dolayı kelim eğitimine verilen önem azalmış, bu ilmin yerini fıkıh ilmi almıştır. Kelim karşıtlığı öyle bir noktaya ulaşmıştır ki kelâma dair birçok kitap medrese ders müfredatından çıkartılmış ve bazı mollalarca kelim öğrenmenin haram olduğuna dair fetvalar verilmiştir. Kelim karşı sergilenen bu olumsuz tutum mantık, felsefe ve tasavvuf gibi ilimlere karşı da sergilenmiştir. Bu durum, İslam düşüncesindeki özgür, eleştirel ve yaratıcı düşüncenin gerilemesine, bu da Osmanlı ilmi ve kültürel hayatında bir donukluğun ve gerilemenin yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Kaynakça

- Birgivî, M. E. (2011). *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-Sîratü'l-Ahmediyye*. thk. M. Nazım Nedvi, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ss. 87.
- Birgivî, M. E. (1964). *Risâle-i Birgivî (Vasiyetnâme): Müminlere Nasihat*. Sad. M. Şevki Eygi-A. Ersin Yücel. İstanbul: Bedir Yay.
- Çelebi, İ. (1998). XVII. Yüzyıl Osmanlı Kelamcıları ve Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin Kelim İlmindeki Yeri. *Kur'an Mesajı İlimi Araştırmalar Dergisi* (10-12), ss. 104-112.
- Çetin, F. (2011). Osmanlı-Safevi Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (2/1), ss. 12-28.
- Demirci, O. (2013). Medrese Geleneğinde Akaid ve Kelâm İlmi. *Kelim Araştırmaları* (11/1), ss. 253-270.
- Günay, Ü. (2003). XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (14/1), ss. 21-48.
- İpşirli, M. (1999). Osmanlı Uleması. Güler Eren (ed.), *Osmanlı Ansiklopedisi* (8), ss. 71-79. Ankara: Türkiye Yay.
- Karagöz, M. (2002). Osmanlı Fikir Hayatında Kadızâdeliler. H. C. Güzel v.dğr., (ed.), *TÜRKLER* (11), ss. 141-152. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Lekesiz, H. (1999). Osmanlılarda Sünnî-Hanefî Geleneğinin Oluşmasında Ulemanın Rolü. G. Eren (ed.), *Osmanlı Ansiklopedisi* (8), ss. 80-84. Ankara: Türkiye Yay.
- Lekesiz, H. (1989). *Osmanlı İlimi Zihniyetinde Değişme: Teşekkül-Gelişme-Çözülme: XV.-VXII. Yüzyıllar*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE yayımlanmamış yüksek lisans tezi, ss. 85-87.
- Lekesiz, H. (1991). Osmanlı İlimi Zihniyeti: Teşekkül-Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi. *Türk Yurdu*, 11/49, ss. 21-23.
- Martı, H. (2005). XVI. Yüzyıl Osmanlısında Bir Ehl-i Sünnet Müdafii: Birgivi Mehmed Efendi. *Marife*, 3, ss. 287-298.
- Ocak, A.Y. (1990). XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi. *İslami Araştırmalar*, 4/3, ss. 190-194.

Ocak, A. Y. (1998). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., ss. 102.

Ocak, A. Y. (2002). Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı. H. C. Güzel v.dğr., (ed.), *TÜRKLER* (11, ss. 15-26). Ankara: Yeni Türkiye Yay.

Pattabanoğlu, F. Z. (2015). 16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe ve Kelâm Bilginleri. *SDÜİFD*, 1/34, ss. 109-137.

Şeşen, R. (2002). Osmanlı İlimi: Osmanlıların İlimlere Yaklaşımı. *İÜEFTD*, 37, ss. 329-347.

Unan, F. (2003). Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, ss. 14-34.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988a), *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara: TTK Yay., ss. 19-44, 227, 243, 576.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988b). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yay., ss. 1/458-459, 542-543.

Yazıcıoğlu, M. S. (1980a). XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri. *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4, ss. 273-283.

Yazıcıoğlu, M. S. (1980b). XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4, ss. 285-294.

Yazıcıoğlu, M. S. (1999). Osmanlı Dönemi Türk Kelâm Bilginleri. G. Eren (ed.), *Osmanlı Ansiklopedisi* (8, ss. 176-186). Ankara: Türkiye Yay.

Yazıcıoğlu, M. S. (2002). Osmanlılar ve Sunni-Hanefi Anlayış. H. C. Güzel v.dğr., (ed.), *TÜRKLER* (11, ss. 110-113). Ankara: Yeni Türkiye Yay.